

*Պատմությունը հաճախ է մոռանում
իր երկրորդական դերակատարներին*

Հանգուցային բառեր. ապարններ, քսանթիններ, պիսսուրներ, Աքեմենյաններ, Պարթևստան, Սողո, Բակտրիա, Ստրաբոն, Արշակ I, Դիոդորոս I, Եվսիդեմոս I

1. Ներածություն

Ք. ա. V դ. սկզբներին դահերի սկյութական միությունը, դուրս մղվելով Արալի ծովից հյուսիս տարածվող իր ավանդական քոչի տարածքից, միգրացվեց հարավ և ապահովություն գտավ Աքեմենյան տերության հյուսիսային շրջանում՝ Հարավարևելյան Ուստյուրթում: Աքեմենյան արքա Քսերքսես I-ի (Ք. ա. 486-465 թթ.) Պերսեպոլիսի հին պարսկերեն արձանագրության մեջ (XPh § 4), որն, ընդունված կարծիքի համաձայն, ստեղծվել է Ք.ա. 486-482 թթ., դահերը հիշատակվում են երկու այլ պարսկահայատակ քոչվոր ժողովուրդների՝ «հաումա խմոդ սակեր»-ի (Sakā Haumavargā) և «սրագագաթ գլխարկավոր սակեր»-ի (Sakā Tigraxaudā) կողքին [38, 166]: Դրանից հետևում է, որ Աքեմենյան տերության հյուսիսային շրջան միգրացվելու ժամանակ դահերն արդեն եղել են սկյութական մյուս և ավելի հայտնի միություններից ինքնուրույն հանրություն [32, 22]: Այդուհանդերձ, առանձին էթնոնիմի գոյությունը բավարար չէ դահերին կայացած էթնիկական խումբ կոչելու համար: Ընդհանուր ծագման, ավանդույթների, տնտեսաձևի և, հատկապես, քոչի տարածքը մյուս քոչվորներից պաշտպանելու անհրաժեշտության հիման վրա գոյացած այս ցեղամիավորումը, անկասկած, նման է եղել անտիկ աշխարհի այն բազում կազմավորումներին, որոնք այլևայլ գործոնների ազդեցությամբ այդպես էլ կայուն էթնոսի չեն վերածվել և ասիմիլացվելով, պատմությանն են թողել սուկ իրենց ցեղային անցյալի մասին աղոտ հիշողությունները:

Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը, հիմնվելով Ապոլլոդորոս Արտեմիտացու տեղեկության վրա, նշում է [40, XI, 8. 2]¹. «Դահերի մի մասը կոչվում են ապարններ, որոշները՝ քսանթիններ, իսկ մյուսները՝ պիսսուրներ: Այժմ նրանցից ապարնները բնակվում են Հիրկանիային և նրան սահմանակից

¹ „και τῶν Δαῶν οἱ μὲν προσαγορευόνται Ἄπαρνοι οἱ δὲ Ξάνθιοι, οἱ δὲ Πίσσουροι. οἱ μὲν οὖν Ἄπαρνοι πλησιαιτάτα τῇ Ὑρκανίᾳ παράκεινται και τῇ κατ' αὐτὴν θαλάττῃ, οἱ δὲ λοιποὶ διατείνουσι και μέχρι τῆς ἀντιπαρηκούσης τῇ Ἀρίᾳ”.

ծովին ամենից մտտ, իսկ մյուսները (քսանթիններն ու պիստուրները – Ա.Մ.) տարածվում են մինչև Արեւային հանդիպակաց երկիրը»:

Քսերքսեսի Ք. ա. 480 թ. արշավանքի մասնակիցների շարքում դահերը չեն հիշատակվում: Դրանից հետևում է, որ քոչվորական այդ հանրությանը ներգաղթի թույլտվության տալու հարցում պարսից արքան ոչ թե նրանց ռազմական ներուժը առաջիկա արշավանքին կիրառելու, այլ հյուսիսային սահմանների և Կասպից ու Արալի ծովերի միջև ձգվող առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը ապահովելու ռազմավարական նպատակ է հետապնդել: Սակայն Հարավարևելյան Ուստյուրթի Կասկաժու դամբարանադաշտում դահական թաղումների սակավությունից ակնհայտ է, որ նրանք այստեղ երկար չեն մնացել: Ըստ երևույթին, պայմանավորված Աքեմենյան տերության վարչաքաղաքական կյանքում կատարված տեղային փոփոխության՝ Խորեզմի առանձին սատրապություն դառնալու հանգամանքով, դահերը Ք. ա. V դ. վերջերին կամ IV դ. սկզբներին միգրացվել են Սարիղամիշ լճի ու Ամուղարյայի (Օքսուս) միջև ընկած շրջան²:

2. Դահերի միգրացիան դեպի Սողդ

Ք. ա. IV դ. սկզբներին դահերի համար նոր խնդիրներ առաջացան՝ կապված Աքեմենյան տերությունից Խորեզմի անկախանալու հետ³: Այդ իրադարձության մանրամասները տակավին անհայտ են: Սակայն կասկածից վեր է, որ դա տեղի է ունեցել Աքեմենյանների դեմ Խորեզմի հակամարտության ճանապարհով: Սրա համապատկերում դյուրին է եզրակացնել, որ պարսկահպատակ դահերը դուրս են մղվել Ամուղարիայի դելտայամերձ շրջաններից (Չախափնյա Խորեզմ): Փաստը մնում է այն, որ դահերի մի մասը Ք. ա. IV դ. սկզբներին Արտաքսերքսես II-ից (Ք. ա. 405-359 թթ.) նոր տարածք է ստացել Սողդում՝ Ամուղարյայի վտակ Ջերավշանի (*Polytimetos*) հովտում⁴:

Դահական մշակույթի ներսում ցեղային ենթամշակույթները զանազանելի չեն: Հայդ, Ք. ա. IV-III դ.դ. վերաբերող հնագիտական նյութերի միջոցով հնարավոր չէ պարզել, թե դահական ցեղերից որոնք են մնացել Ամուղարյայի

² Մերձսարիղամիշյան դամբարանադաշտերից Տուզ-գրրի 17-րդ և 19-րդ [65, 109-110], Սակար-Չագայ I-ի 42-րդ [66, 25], Տումեկ-Կիչիտժիգի 41-րդ և 50-րդ [52, 54] և Գյավուր IV-ի 2-րդ կուրգանները [49, 12; 50, 86], որոնք թվագրվում են Ք. ա. IV-III դդ., կապվում են դահերի հետ [32, 24; 57, 55]:

³ Կալալը-Գըր քաղաքատեղիի առաջին հնագիտական շերտի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Աքեմենյանների կառավարումն այստեղ ավարտվել է Ք. ա. IV դ. սկզբներին [38, 511-516]:

⁴ Ակջարթեփե դամբարանադաշտի 4-րդ [60, 57-70], Կույու Մազարսկի դամբարանադաշտի 7-րդ և 19-րդ [58, 205-227], Լյավանդակի դամբարանադաշտի 7-րդ [59, 114] կուրգաններում հայտնաբերված և Ք.ա. IV-III դդ. թվագրվող նյութերն այս տարածքում դահերի երկարատև բնակության վկայություններն են:

ձախափնյակում, և որոնք են անցել Սողո: Այդ մասին ուղղակի տվյալներ չկան նաև գրավոր աղբյուրներում: Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակակից հեղինակներ Պտղոմեոսը, Արիստոբուլոսը և այլք ծանոթ են եղել դահերին: Մակայն նրանք դահերին նայել են որպես Կենտրոնական Ասիայի բազում սկութական հանրություններից մեկի և իրենց ազգագրական էքսկուրսներում դահերի ցեղային կազմի և նրանց բնակության շրջանների վերաբերյալ հստակ տեղեկություններ չեն հաղորդել: Համեմատաբար ուշ շրջանի հեղինակներից միայն Ստրաբոնն է, որ, նկարագրելով Ք. ա. IV դ. վերջին քառորդին Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված էթնոքաղաքական իրավիճակը, նշում է, որ դահական ցեղերից ապարններն են առավել մոտ գտնվել Կասպից ծովին և Հիրկանիայից, Նեսայայից, Պարթևստանից ու Արեյայից կտրված են եղել անջրդի (Կարակում – Ա. Մ.) անապատով [40, XI. 7.1, XI, 8.3]: Մերձսարիղամիշյան տափաստաններում ապարնների մնալու մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ նրանք դեպի վերը նշված երկրամասեր իրենց հարձակումների ժամանակ ստիպված չեն եղել անցնել Ամուդարյա գետը [41, 132; 47, 34]: Վերոնշյալից հետևում է, որ Ք. ա. IV դ. առաջին կեսին Սողո միգրացվողները եղել են պիստուրներն ու քսանթիները:

Քսանթիների ու պիստուրների Սողո տեղափոխվելը բեկումնային ազդեցություն ունեցավ դահերի միության կյանքում. խաթարվեց դահական ցեղերի համատեղ միգրացիայի ավանդակարգը, իսկ նրանց երկու հատվածների հայտնվելը իրարից խիստ տարբեր վարչաքաղաքական պայմաններում փլուզեց միակենտրոն ինքնակառավարման համակարգը: Ապարնների ցեղն ազատվեց քսանթիների հեգեմոնիայից [17, 13] և, մնալով մերձսարիղամիշյան տափաստաններում, բազմապատկեց իր նշանակությունը Աքեմենյան տերության հյուսիսային սահմանների և Ամուդարյայի երկայնքով ձգվող առևտրական ճանապարհի պաշտպանության գործում [21, 238; 54, 26]: Այս տեսանկյունից լիովին իմաստավորվում է ապարնների ցեղառաջնորդ Հրիապիտեսի հետ Արտաքսերքսես II-ի խնամիանալու մասին Արրիանուսի տվյալը [25, 35-44; 35, 58]: Սողո գաղթած քսանթիներն ու պիստուրները, ընդհակառակը, կորցրին Աքեմենյան տերության պաշտպանական համակարգում իրենց երբեմնի նշանակությունը և հայտնվեցին Բակտրիայի ու Սողոյի աքեմենյան սատրապի աչալուրջ հսկողության ներքո [2, 303; 47, 34]: Երկու հատվածների միջև ընկած Կարակում անապատը նվազագույնի էր հասցնում միջցեղային կապերը՝ ստիպելով նրանց յուրովի հարմարվելու կյանքի տեղական պայմաններին:

3. Սողոական դահերը Ք. ա. IV-III դարերում

Սողոյում դահերի գրադեցրած տարածքի հարցը եղել և մնում է լուրջ բանավեճի առարկա: Ուսումնասիրողներից ոմանք այն պատկերացնում են Սիրդարյայի (*Tanais*) դելտայի շրջանում [8, 27; 64, 260, 270]: Մ. Օլբրայխտի

կարծիքով դահերն ապրել են Սիրդարյայի երկայնքով ընկած տափաստաններում՝ Հյուսիսարևմտյան Սողդից մինչև Արալի ծով (*Μαιώτιδος*) [27, 156]: Ավելի ուշ Մ. Օլբրայխտը դահերի միգրացիայի շրջանն է համարում Տրանսօքսիանան [31, 162], իսկ իր վերջին մենագրության մեջ նա գտնում է, որ դահերը Հվ. Թուրքմենստանի տափաստաններ են գաղթել Սիրդարյայի ստորին ավազանից [32, 22-23]՝ Ա. Բալխավանցը Ալջարթեփեի, Կույու Մազարսկի, Լյավանդակի դամբարանադաշտերում դահական կուրգանների առկայությունից եզրակացնում է, որ Սողդ գաղթած դահերը բնակվել են Ջերավշանի հովտում՝ Մամարդանդի և Բուխարայի միջև ընկած շրջանում [50, 80]: Թեև մյուսների համեմատ այս տեղորոշումն ավելի փաստարկված է, այնուամենայնիվ, պետք է նկատել, որ իրենց տնտեսական կացութաձևի բերումով մշտապես շարժուն քոչվորական խմբերի բնակության շրջանի տեղորոշումը կարող է միայն մոտավոր լինել: Ավելին, քոչը սեզոնային երևույթ է և ամառային հանգրվանից գատ պահանջում է նաև ձմեռանոցներ, որտեղ հնարավոր է ձմեռվա ամիսներին կերակրել հոտերին: Ուստի, սողդական դահերի համար Ջերավշանի ստորին հոսանքի շրջանը կարող էր միայն ձմեռանոց

⁵ Մ. Օլբրայխտը սողդական դահերի վերոնշյալ տեղորոշումը հիմնավորելու համար փորձում է համաձայնեցնել Կուրցիուս Ռուֆուսի [10, VII. 4.6, VIII. 1.8], Ստրաբոնի [40, XI. 9.3] և Արրիանուսի [5, III. 28.8] վկայությունները: Սակայն դա կատարում է արհեստական և կանխակալ ձևով: Իրականում դահերի վերաբերյալ Կ. Ռուֆուսի նշված հաղորդումները վերաբերում են մերձսարիղամիշյան տափաստաններում Խորեզմի և մասսագետների հարևանությամբ ապրող ապարների ցեղին, այլ ոչ թե քսանթիներին ու պիստուրներին: Տեղին չէ նաև Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» XI. 9.3 պարբերությանը հղումը, քանզի նրանում էլ ընդամենը ներկայացվում է ապարների ծագման մասին գոյություն ունեցող վարկածները: Բայց որ կարևոր է, հույն հեղինակը **„Φαξι τῆς τοῦς Ἀπάρνους Δάας ὄπερ τῆς Μαιώτιδος Δαῶν...»** – «Ասում են թե ապարն դահերը տարագիրներ են Մեովտիս լճից վերև ապրող դահերից...» նախադասության մեջ դահերին տեղորոշում է Մեովտիս լճից վերև (**ὄπερ**) այլ ոչ թե «ներքև», ինչպես ընթերցում է Մ. Օլբրայխտը: Հեղինակն իբրև փաստարկ է ծառայեցնում նաև Արրիանուսի կողմից Բեսսի աջակիցների թվում **„Δάας τοῦς ἐπι τάδε τοῦ Τανάϊδος ποταμοῦ ἐποικοῦντας»**, – «Տանախի այս կողմում ապրող դահեր»-ի հիշատակությունը [5, III. 28.8]: Դրա բառացի ընկալումից հետևում է, որ դահերն ապրել են Տանախ-Յաքսարտ-Սիրդարյա գետի երկու ափերին, և Բեսսին օգնել են գետի արևմտյան ափի դահերը: Սակայն, քանի որ Սիրդարյայի արևելյան ափին դահերի բնակության մասին վկայություններ չկան, ուստի **Ճիշտ կլինի Արրիանուսի «Տանախի այս կողմում ապրող դահեր» արտահայտությունը համարել սողդական դահերին (պիստուրներ, քսանթիներ) «Օքսի այս կողմում ապրող դահեր»-ից (ապարներ) տարբերելու միջոց:**

լինել, իսկ նրանց ամառանոցը պետք է որ տարածվեր Ջերավշանի վերին հոսանքի շրջանում:

Աքեմենյանները ստեղծել էին իրենց տերության նստակյաց ու քոչվոր բնակչության համակեցության բավականին արդյունավետ համակարգ, որը հիմնված էր այդ երկուսի փոխշահավետ առևտրի վրա: Բացի դրանից, Սողդում դահերի ադապտացիային պետք է որ նպաստեր նաև սողդերի (սողդերն իրենք նստակեցության անցած սկյութներ էին) հետ նրանց էթնոլեզվական ընդհանրությունները⁶: Ք. ա. IV դ. օրեցօր թուլացող Աքեմենյանների համար տափաստանների քոչվորական շարժուն խմբերի նկատմամբ վերահսկողություն պահպանելը դարձել էր լուրջ խնդիր: Այդուհանդերձ, սողդական դահերը, իրենց բնակության նոր շրջանում պարսկական վարչության աջակցության կարիքը զգալով, մինչև վերջ հավատարիմ մնացին այդ արքայատանը: Նրանք տեղի այլ քոչվորների պես ենթարկվում էին Աքեմենյանների բակտրիական սատրապին՝ կատարելով սահմանված հարկային և ռազմական պարտավորությունները: Արքիանուսը Դարեհ III-ի հրամանով Գավգամելա եկած ջոկատների թվում հիշատակում է նաև սողդացիների [5, III. 8.3], որոնց, սակայն, արդեն պարսից ռազմական դասավորության նկարագրության պարագայում կոչում է դահեր [5, III. 11.3]: Դրանից հասկանալի է դառնում, որ խոսքը հենց սողդական դահերի մասին է:

Դարեհ III-ի սպանությունից հետո սողդական դահերը ակտիվորեն աջակցեցին իրենց նախկին սատրապին՝ ինքնահռչակ արքա Բեսսին: Ք. ա. 329-328 թթ. նրանք մակեդոնացիներին համառորեն դիմադրեցին հատկապես Ջերավշանի հովտում և Մարականի մոտերքում [5, IV. 5.2-6.2; 10, VII. 7.31-39, VIII. 1.6]: Մասնավորապես Ջերավշանի ափին տեղի ունեցած մարտում Ալեքսանդրն ավելի շատ կորուստներ ունեցավ (ավելի քան 2000 մարտիկ) [10, VII. 6.24, VII. 9.21], քան Արևելյան արշավանքի ամբողջ նախորդ ժամանակահատվածում: Ալեքսանդրը ծայրահեղ դաժանությամբ ճնշեց Սողդի դիմադրությունը: Հունամակեդոնական զորքը ամայացրեց Ջերավշանի հովիտը՝ հրկիզելով բնակավայրերն ու սպանելով բոլոր չափահաս անձանց [5, IV. 5-6]: Որոշ տվյալներով մակեդոնացիներն այստեղ ոչնչացրել են 120 հազար մարդ, իսկ մյուսներին ստրկացրել են [51, 77]: Այս պատժիչ գործողությունները ընկճեցին Սողդին: Ք. ա. 327 թ. հնազանդեցվելով Ալեքսանդրին՝ սողդական դահերը ստիպված էին մասնակցել նրա Հնդկական արշավանքին [4, *Syz.* 167; 6, V. 12.2; 10, VIII. 14.5, IX. 2.24]:

Մակեդոնական տիրապետությունն արմատապես փոխեց Կենտրոնական Ասիայի նստակյաց և քոչվոր բնակչության կյանքը: Ալեքսանդրի ու նրա

⁶ Դահերի և սողդերի սերտ կապերի մասին է վկայում վաղ միջնադարի սողդական անվանաբանության մեջ պահպանված *Δαα*, *Δαᾱnānāk*, *Δαᾱč*, *Δαᾱzāte* անունները [24, 185-186; 50, 80]:

հետևորդների կողմից նոր քաղաքների հիմնումն ու դրանցում հույն գաղութարարների ստվար խմբերի վերաբնակեցումը խախտեց քոչվոր և նստակյաց բնակչության ներդաշնակ համակեցությունը⁷: Սողդի, Մարգիանայի, Արեյայի ու Պարթևստանի սահմանային գոտում պաշտպանական ամրությունների շղթայի ստեղծումը առաջացրեց քոչվորների թշնամանքը, քանի որ այն գնահատվեց որպես իրենց տեղաշարժերի վերահսկողության և օազիսների նստակյաց բնակչության հետ առևտրի սահմանափակման փորձ: Նրանց ճնշմանը դիմակայելու և տեղական բնակչության նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու համար Ալեքսանդրը ստիպված էր Սողդում և Բակտրիայում 10 000-ոց հետևագոր և 3500-ոց հեծելագոր թողնել [5, IV. 22.3]:

Գրավոր տեղեկություններ չկան այն մասին, թե Ալեքսանդրի տերության սահմաններից անդին տարածվող քոչվորական աշխարհի նկատմամբ քաղաքականությունն ինչպես է անդրադարձել այդ տերության ներսում ապրող քոչվորների հետ հարաբերության վրա: Մակայն Ալեքսանդրի տերության «Վերին սատրապություններում» հույն գաղութարարների՝ Ք. ա. 327-325 թթ. և Ք. ա. 323 թ. ապստամբությունների վերաբերյալ գրավոր աղբյուրների վկայություններից երևում է [10, IX. 7. 1-11; 14, XVII. 99. 5-6; 15, XVIII. 7], որ տեղական բնիկ բնակչության նկատմամբ մակեդոնական իշխանությունները վարել են զուսպ և հավասարակշռված քաղաքականություն: Դիոդորոսը Ք. ա. 323 թ. ապստամբության վերաբերյալ հայտնում է, թե «*Ալեքսանդրի կողմից այսպես կոչված Վերին սատրապություններում բնակեցված հույները ցանկանում էին հունական կենսակերպ (την Ελληνικὴν καὶ δίοσταν)*» [13, VIII. 7.1]: «Հունական կենսակերպ» արտահայտության տակ պետք է հասկանալ համակեցության պոլիսային ձևը, որի հիմնային հատկանիշը քաղաքացու մասնակցությունն էր պետության կառավարմանը և նրա իրավական գերակայությունը ոչ քաղաքացիների նկատմամբ: Արիստոտելը հորդորում էր Ալեքսանդրին Ասիայի գաղութացումը իրականացնել պոլիսի միջոցով, որոնցում քաղաքացիական համայնքը պետք է գոյատևեր ստրկական մակարդակի իջեցված տեղական բնակչության հաշվին [55, 22-44]: Նրա համոզմամբ՝ բարբարոսները (հատկապես արևելյան բարբարոսները) ցածր են հույներից և հայր՝ Ասիայի բարբարոսների նկատմամբ հույների իշխանությունը բնությունից է նախասահմանված [46, VII. 6.1]: Բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ Բակտրիայի ու Սողդի ապստամբ հույն գաղութարարներն ավել կամ պակաս չափով տարված են եղել այս պանհելլենական գաղափարներով: Եվ թեպետ այդ ապստամբությունները ճնշվեցին, այնդուհանդերձ, հունական քաղաքաբնակչության

⁷ Ստրաբոնը հաղորդում է Ալեքսանդրի կողմից Սողդում և Բակտրիայում ութ քաղաքների և բազմաթիվ ամրությունների հիմնադրման մասին [40, XI. 11.4; Հմմտ. 20, XII. 5.13]:

վերոնշյալ տրամադրությունները շարունակվեցին նաև Ք. ա. III դ., մինչև որ Բակտրիայի արքա Եվտիդեմոս I-ը (Ք. ա. 225-մոտ 190 թթ.) մասնակիորեն քավարարեց նրանց պահանջը:

Ք. ա. 305 թ. քսանթիներն ու պիստուրները Սողդի նստակյաց և քոչվոր մյուս բնակչության հետ ճանաչեցին Սելևկյանների իշխանությունը [20, XV. 4; 4, *Syz.* 55], որին ենթակա մնացին մինչև Ք. ա. III դ. կեսերը⁸: Առաջին Սելևկյանները նույնպես մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին Սողդի և Բակտրիայի նկատմամբ: Առաջին հերթին դա արտահայտվում էր այդ երկրամասերի կառավարումը գահաժառանգներին վստահելով, դրանցում ռազմական մեծաքանակ ուժեր տեղակայելով, պաշտպանական ամրությունների ստեղծմամբ ու հունական գաղութացման թափով [40, XI. 11.4]: Ք. ա. IV դ. վերջին և III դ. սկզբներին Սելևկյանները Պատրոկլեսի և Դեմոդամոսի հրամանատարությամբ արշավախմբեր ուղարկեցին դեպի Կասպից ծովի և Տանախի ափերը [34, VI. 58]: Մ. Օլբրայխտի կարծիքով՝ դրանք հետախուզական նպատակներ են հետապնդել [28, 44]: Մինչդեռ այդ ձեռնարկները ճիշտ կլինի դիտարկել Կենտրոնական Ասիայի օազիսների նստակյաց բնակչությունից ու հելլենիստական քաղաքներից քոչվորներին վանելու և նրանց հետ սահմաններն ամրապնդելու ընդհանուր քաղաքականության ծիրում: Այն սաղորմ էր քոչվորներին, քանի որ մի կողմից խոչընդոտում էր սելևկյան նահանգների թալանին, մյուս կողմից՝ նրանց մեջ կասկածներ էր առաջացնում Սելևկյանների պաշտպանական կարողությունների նկատմամբ [18, 29; 33, 79]: Քոչվորների պատասխանը կտրուկ էր. Ք. ա. մոտ 280 թ. ներխուժելով Սելևկյանների տիրույթներ՝ նրանք հասան մինչև Մարգիանա և Արեյա՝ ավերելով Ալեքսանդրիա ու Հերակլեա քաղաքները [34, VI. 18.46-47; 34, VI. 67]⁹:

Սակայն Ք. ա. 261 թ. Անտիոքոս I-ի մահվանից հետո Սելևկյանները իրենց տերության արևմտյան մասում ծագած խնդիրների պատճառով դադարեցին մեծ ուշադրություն դարձնել Վերին սատրապություններին [62, 49]: Տարածաշրջանի քոչվորների նկատմամբ վերահսկողությունն ամբողջապես ընկավ տեղական իշխանությունների վրա: Բակտրիայի, Սողդի, Մարգիանայի և Արեյայի վերջին սելևկյան սատրապ [33, 81], ապա և ինքնահռչակ

⁸ Ըստ երևույթին, Ք.ա. VI-III դդ. սողդական դահերի վարչական ենթակայությունը Բակտրայում (*Zaríásta*) նստող պարսկական և մակեդոնական սատրապներին, իսկ ավելի ուշ՝ նաև հունա-բակտրիական արքաներին, հանդիսացել է այն պատմական հիմքը, որի վրա առաջացել է Արշակի (դահերի) բակտրիական ծագման մասին վարկածը [40, XI. 9.3]:

⁹ Ֆ. Հոլթը և այլք ներխուժողներին նույնացնում են ապարների հետ [18, 27-28; 33, 80; Հմմտ. 63, 575], ինչը Սելևկյանների սահմաններին նրանց հարևանից բնակության փաստի տեսանկյունից չի բացառվում:

արքա Դիողոտոս I-ին (Ք. ա. 246-239-235 թթ.)¹⁰ ու Սողոմոն նրա տեղապահ Եվտիդեմոսին աղբյուրները բնութագրում են քոչվորների նկատմամբ խիստ թշնամական վերաբերմունքով: Խիստ արտահայտված էր Դիողոտոս I-ի ատելությունը հատկապես ապարնների նկատմամբ: Դրա պատճառը, անկասկած, եղել է Մարգիանայի և Արեյայի վրա նրանց Ք. ա. 280-240-ական թթ. հարձակումները [33, 81; 32, 169]: Հնարավոր է, որ այդ ատելությունն ինքնաբերաբար տարածվել է նաև Սողոմոն ապրող նրանց ազգակից պիսսուրների և քսանթիների նկատմամբ: Բայց, ինչպես երևում է, սողոակյան դահերն իրենց «վաստակն» են ունեցել այդ հարցում:

Գրավոր տվյալներ չկան ապարնների ցեղառաջնորդ Արշակի Ք. ա. 247 թ. Ասասկում (Կուչանի մոտ՝ Ատրեկ գետի վերին ավազանում [30, 119]) տեղի ունեցած թագադրության [19, 11], Ք. ա. 246/245 թ. նրա՝ Մարգիանա և Արեյա [33, 81], ու Ք. ա. 238 թ. Պարթևստան ներխուժելու փաստերի հանդեպ սողոակյան դահերի վերաբերմունքի մասին: Բայց դժվար չէ պատկերացնել, որ այդ իրադարձությունները, ոգևորելով նրանց, հանգեցրել են ապարնների հետ էթնիկ նույնականության գաղափարի զարթոնքին: Արդյունքը եղել է նստակյաց բնակչության վրա պարբերական հարձակումների կենսակերպին վերադարձը [40, XI, 8.3]: Այդ հանգամանքի, ինչպես նաև ապարնների հետ իրենց ազգակցության պատճառով սողոակյան դահերը Բակտրիայի արքայի համար դարձել էին թշամական և անցանկալի տարրեր: Ըստ երևույթին, Արշակի դեմ Ք.ա. 246-245 թթ. պատերազմի ընթացքում Դիողոտոս I-ը, ի պաշտպանություն Բակտրիայի ու Սողոմոն քաղաքների հելլենիստական, ինչպես նաև տեղական երկրագործ բնակչության, նույնիսկ ինչ-որ պատժիչ գործողություններ է իրականացրել սողոակյան դահերի նկատմամբ¹¹:

Դիողոտոս I-ի մահվանից հետո նրա որդի Դիողոտոս II-ը (Ք. ա. մոտ. 235-225 թթ.) հրաժարվեց դահերի նկատմամբ իր հոր թշնամական քաղաքականությունից և հաշտություն կնքեց Արշակի հետ [20, XLI, 4.9; 18, 19; 18, 25; 18, 62-64; 18, 66-69]: Դա, բորբոքելով քոչվորների նկատմամբ հույն և տեղացի նստակյաց բնակչության ատելությունը, Դիողոտոս II-ի դեմ գոյացրեց լուրջ ընդդիմություն: Վերջիններս Արշակ I-ի հետ Դիողոտոս II-ի հաշտու-

¹⁰ Դիողոտոս I-ի՝ իբրև Բակտրիայի արքայի կայացման շարժընթացի մասին տես [48, 22-27; 50, 373, սքմ. 450; 32, 45-46]:

¹¹ Ագաթոկլեսի (Ք. ա. 190-180 թթ.) թողարկած մի հուշադրամի վրա Դիողոտոս I-ին հետմահու շնորհված է *”Σοτήρ”* (Փրկիչ) պատվատիտղոսը: Ֆ. Հոլթն այս դրամները վերագրում է Դիողոտոս I-ին, իսկ դրանց առիթը համարում է մոտ. Ք. ա. 240 թ. Արշակի դեմ տարած հաղթանակը [18, 19]: Հելլենիստական արքաները սովորաբար այն ընդունում էին ներհանրության կարևոր խնդիրների լուծման առթիվ, ինչպիսին կարող էին լինել պիսսուրների ու քսանթիների դեմ ի շահ տեղական նստակյաց բնակչության ծավալած գործողությունները [Հմմտ. 33, 83]:

թյունը գնահատեցին որպես դավաճանություն իրենց կենսական շահերի հանդեպ [62, 54]: Դիոդորոս II-ի ու նրա ողջ ընտանիքի սպանությունից հետո իշխանության եկավ հունական վերնախավի պարագլուխ և հակաքոչվորական քաղաքականության ջատագով [37, XI. 34.2-3], Մոդդի կառավարիչ Եվտիդեմոս I-ը, որը սաստկացրեց ճնշումները քոչվորների նկատմամբ [37, XI. 34.5]: Հուստինուսը ևս հաղորդում է, որ Եվտիդեմոսի քաղաքականությունն իր սուր ծայրով ուղղված է եղել հենց սողոգական դահերի դեմ: Իր «Համառոտագրության» XLI գիրքը նա սկսում է պարթևների ծագումնաբանությամբ. «Պարթևները... առաջացել են սկյութ վտարանդիներին: Դա երևում է նրանց իսկ անվանումից, քանզի սկյութական լեզվում «պարթևներ» վտարանդիներ է նշանակում» [20, XLI. 1.1-2]: Իսկ մի փոքր հետո հեղինակն ավելացնում է. «Նրանք, ովքեր ներքին խռովությունների պատճառով վտարվեցին Սկյութիայից, աննկատ (աստիճանաբար- Ս. Մ.) զբաղեցրին Հիրկանիայի, դահերի, Արեյայի, Սպարնոսի և Մարգիանայի միջև ընկած անապատը» [20, XLI. 1.10]:

Առաջին հայացքից շատ գայթակղիչ է Հուստինուսի հիշատակած «Սկյութիան» Արալի ծովից հյուսիս (*ὄπερ τῆς Μαυώτιδος*) տարածվող սկյութական տափաստանների հետ նույնացնելը, մանավանդ, որ հունական ավանդություններից մեկն այդ տարածքը համարում է դահերի բնակության նախնական շրջան [40, XI. 9. 3]: Հայդմ, դյուրին է նաև «Սկյութիայից վտարվածներին» Ստրաբոնի հիշատակած վտարանդի (*μετανάστας*) ապարնների հետ նույնացնելը, առավել ևս, որ Հուստինուսը «Սկյութիայից վտարվածներին» առաջնորդ է համարում Արշակին, որի նկարագիրը [20, XLI. 4.6-7] բավականին ընդհանրանում է Ստրաբոնի հաղորդումներին [40, XI. 9.2]: Այդուհանդերձ, դահերի, Արշակի և Պարթևական պետության ստեղծման մասին Ստրաբոնի և Հուստինուսի իմացական տարբերությունները ցույց են տալիս, որ այդ հեղինակները «Սկյութիա» և «Սկյութիայից վտարվածներ» արտահայտությունների տակ իրարից տարբեր աշխարհագրական և ժամանակային իրողություններ են նկատի ունեցել: Այսպես, Ստրաբոնն անվանապես գիտի դահերի միության երեք ցեղերին և Մեովտիսից հյուսիս տարածվող Սկյութիայից նրանց վտարվելու մասին: Ստրաբոնը գիտի նաև, որ Կասպից ծովին ամենամոտն ապրել է ապարնների ցեղը, որն էլ, իր առաջնորդ Արշակի ղեկավարությամբ նախաձեռնել է Պարթևստանի նվաճումը: Բայց նշելով, որ «*Մյծմ... մյուսները* (քանթիներն ու պիսսուրները – Ս.Մ.) տարածվում են մինչև Արեյային հանդիպակաց երկիրը», հեղինակը լրության է մատնում այն հարցը, թե նրանք (*λοιποί*-մյուսները) երբ և որտեղից են եկել հիշյալ երկրամաս: Հուստինուսը, ընդհակառակը, անտեղյակ լինելով ապարններին, գիտի, որ «*Հիրկանիայի, դահերի, Արեյայի, Սպարնոսի և Մարգիանայի միջև ընկած անապատը*» բնակեցրել են «Սկյութիայից վտարվածները»: Երկու հեղինակների հաղորդումների համեմատությունից պարզորոշ երևում է, որ երկու

դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է դահական միության երկու ցեղերին՝ քսանթիններին ու պիսսուրներին: Այս նույնականացումից հետևում է, որ Հուստինուսի հիշատակած «Մկյութիա» անվան տակ պետք է հասկանալ Ամուդարյայի ու Միրդարյայի միջագետքում ընկած Սողդը, որտեղ Ք. ա. IV-III դահերի բնակչության մասին փաստում են ոչ միայն գրավոր աղբյուրները, այլ նաև հնագիտական նյութերը: Արտաքուստ այսպիսի տեղորոշման դեմ է խոսում այն փաստը, որ անտիկ աղբյուրները շատ հաճախ Սողդ և սկյութներ հասկացությունները ոչ թե նույնացնում են, այլ հիշատակում կողք կողքի: Մակայն պետք է հաշվի առնել, որ դրանցից առաջինը աշխարհագրական, իսկ երկրորդը՝ էթնիկական իմաստ ունի: Հայդմ, արտաքուստ տարբերվելով, գործնականում դրանք նույնանում են այն առումով, որ Սողդի բնակչությունը (նստակյաց և քոչվոր) գերազանցապես սկյութական էր: Վերոնշյալ տեղորոշումը բխում է նաև Հուստինուսի հաղորդման ժամանակագրական և աշխարհագրական համատեքստից. նախ, ակնհայտ է, որ նրա «Մկյութիայից վտարվել» արտահայտությունը ժամանակի առումով աղերսվում է ոչ թե դահերի պատմական անցյալում (Ք. ա. V-IV դդ.) տեղ գտած «վտարման» իրողություններին, այլ Արշակունիների պետության կազմավորման շրջանին [20, XLI. 4.6]: Մյուս կողմից՝ «Նրանք (վտարվածները – Ա. Մ.)... աննկատ գրադեցրին» արտահայտությունից ինքնին հասկացվում է, որ «վտարվածների» բնակչության նախորդ և նոր շրջանները հարևան են եղել. փաստացի՝ այդ երկուսը բաժանված էին միայն Օքսոս գետով: «Մկյութիան» Սողդի և «Մկյութիայից վտարվածների» քսանթինների ու պիսսուրների հետ նույնականացումները բխում են նաև Հուստինուսի հաղորդման քաղաքական համատեքստից. հեղինակը «վտարման» պատճառ է համարում «ներքին խռովությունները», մի արտահայտություն, որը լիովին համապատասխանում է Դիոդոտոս II-ի կառավարման վերջին Սողդում ստեղծված իրավիճակին:

Նախկինում Դիոդոտոս II-ի անկումն ու Եվտիդեմոս I-ի իշխանության գալը պատկերացրել են պալատական հեղաշրջման ձևով [9, 187-188; 33, 111-112; 62, 53-60]: Մինչդեռ Այ-Խանում (Օքսոսյան Ալեքսանդրիա?) քաղաքից գտնված հնագիտական նյութերը պարզորոշ ցույց են տալիս, որ Բակտրիայի այդ խոշոր և ծաղկուն քաղաքը Ք. ա. 225 թ. ենթարկվել է պաշարման: Ֆ. Հոլթը իրավացիորեն դա կապում է Բակտրիայում կատարված իշխանափոխության հետ [18, 54-55]: Դրամագիտական տվյալները ևս ցույց են տալիս [18, 104-105], որ Եվտիդեմոսի կողմից իշխանության բռնազավթումը կատարվել է քաղաքացիական պատերազմի («ներքին խռովություններին») արդյունքում:

Դիոդոտոս II-ի և Եվտիդեմոսի միջև հակասություններում առանցքայինը քոչվորների նկատմամբ վերաբերմունքի հարցն էր: Հատկանշական է, որ Ք. ա. 209 թ. Մելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի (Ք. ա. 223-186 թթ.) առջև իր ինքնակոչությունն արդարացնելու համար Եվտիդեմոս I-ը հայտարարում է, թե

«արքայական տիտղոսն ընդունել է քոչվորական հորդաներին զսպելու համար» [37, XI. 34.5]: Այդ պայմաններում բնական է կարծել, որ ի թիվս Սողդի ու Բակտրիայի այլ քոչվորների, քսանթիներն ու պիսուրները ևս այս կամ այն չափով աջակցել են ի շահ իրենց գործող Դիոդոտոս II-ին ընդդեմ Եվտիդեմոսի: Վերջինիս հաղթանակից հետո նրանք բնականաբար հայտնվելու էին հաղթողի վրեժխնդրության սպառնալիքի տակ: Հուստինուսի հաղորդումից երևում է, որ սողդական դահերը փրկության ելքը գտել են Սողդից հեռանալու մեջ:

4. «Սկյութիայից վտարվածները» Արշակունիների պետության հիմնադիրն է ր

Անտիկ պատմագրությունը Արշակունիների պետության առաջացման վերաբերյալ թողել է երկու ավանդություն: Առաջինը Ստրաբոնի ու Պոմպեոս Տրոգուսի/Հուստինուսի միջոցով մեզ հասածն է, որը, ընդունված կարծիքի համաձայն, հիմնված է Ապոլլոդորոսի «Պարթիկա» երկի վրա [26, 107-122; 32, 126-140]: Երկրորդը, որը ներկայացված է եղել Արրիանուսի «Պարթիկա» երկում [61, 304-314], հիմնված է մեզ անհայտ մեկ այլ պարթևահունական աղբյուրի վրա [3, 203-226; 25, 31-52]: Արդի պատմագիտությունը առաջինը գնահատում է «պատմական», իսկ երկրորդը՝ «վիպական», որը ստեղծվել է Արշակունիների տիրապետությունը գաղափարապես օրինականացնելու համար [7, 29-36: 11, 123-124; 16, 128; 26, 119; 32, 126-146; 44, 14, 39-40, 56-57; 45, 23-29, 41-44]:

Դահերի սկյութական ծագման, Արշակի քաղաքական դիմապատկերի և նրա կողմից Պարթևստանի նվաճման մասին Ստրաբոնի ու Հուստինուսի պատումները որոշակիորեն ընդհանրանում են: Բայց Արշակունիների պետության ստեղծման շարժընթացի մասին այդ երկու հեղինակների պատումների միջև առկա են սկզբունքային տարբերություններ, որոնք նույնիսկ առիթ են տալիս կարծելու, որ Պոմպեոս Տրոգուսի/Հուստինուսի աղբյուրը բնավ էլ Ապոլլոդորոսը չի եղել¹²: Մի կողմ թողնելով Ստրաբոնի պատումի համեմատ Հուստինուսի երկի պարունակած ժամանակագրական, անվանական և աշխարհագրական բնույթի տարբերությունները, հարկ ենք համարում կանգ առնել առանցքային խնդրի վրա՝ այն է՝ ովքե՞ր են նվաճել Պարթևստանը:

Ստրաբոնը Պարթևստանի նվաճումը վերագրում է Արշակի առաջնորդած ապարնների դահական ցեղին, որը, համաձայն հեղինակի, Պարթևստան ներխուժելու նախօրեին ապրում էր Օխի (Ստրեկ) հովտում [40, XI, 9.2; 50, 82; 63: 576, որ. 2]: Իսկ Պարթևստանի նվաճման գործում քսանթիների ու պիս-

¹² Հուստինուսը, XLI գրքում խոսելով պարթևների սկյութական ծագման մասին, հիշատակում է ասորեստանցիներին ու մարերին նրանց (*veluti vulgus sine nomine*) հպատակության մասին, որը պատմական չէ և չի կարող Ապոլլոդորոսի «Պարթիկայից» քաղված լինել:

սուրների մասնակցության մասին ուղիղ ոչինչ չասելով՝ հույն աշխարհագետը նշում է միայն, որ «*Մյծմ* (այսինքն՝ հեղինակի ժամանակներում – Ա. Մ.)... *մյուններն* (քսանթիներն ու պիստուրները – Ա. Մ.) *սպրում են Արեյայի դիմացի երկրունս*»: Ատրեկի և Մումբարի հովտում դահական դամբարանների առկայությունն ու Աստատունեի Ասաակ քաղաքում Արշակ I-ի թագադրության մասին Իսիդորոսի վկայությունը հաստատում են Ստրաբոնի հաղորդումների իսկությունն ու դրանցից բխող այն պատկերացումը, որ դահերի ներխուժումը Պարթևստան կատարվել է հյուսիսից: Մինչդեռ Հուստինուսը Պարթևստանի նվաճումը վերագրում է «Հիրկանիայի, դահերի, Արեյայի, Սպարնոսի և Մարգիանայի միջև ընկած անապատում» վերաբնակված «Սկյութիայից վտարվածներին»։ «*Մյնուհետև նրանք սկսեցին ընդարձակել իրենց տիրությունները՝ սկզբում առանց հարևանների խոչընդոտների, իսկ հետագայում՝ չնայած նրանց հակադեցությունը...*» [20, XLI. 1. 11]:

Ինչ խոսք, Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի հակիրճ տվյալների համեմատ Հուստինուսի հաղորդումներն ավելի մանրամասն ու համընդգրկուն են: Ուստի, զարմանալի չէ, որ շատ ուսումնասիրողներ Արշակունիների պետության կազմավորումը պատկերացրել են Հուստինուսի պատումի սցենարով [7, 29-36; 11, 123-124; 33, 85-86; 32, 126-146: Հմմտ. 8, 28-31; 22, 23-26; 43, 222-238; 44, 56-57; 53, 338-346, 357-358]: Այդուհանդերձ, ստրաբոնյան (ապոլլոդորոսյան) ավանդության հետ Պարթևստանի նվաճման գործում «Սկյութիայից վտարվածների» մասնակցության ժամանակի, դերի և չափի վերաբերյալ Հուստինուսի հաղորդման ակնհայտ հակասությունները պահանջում են քննադատաբար վերանայել հռոմեացի մատենագրի աղբյուրագիտական հիմքի ու պատմականության չափի վերաբերյալ գոյություն ունեցող պատկերացումները:

Հուստինուսի «*Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*» երկը, ինչպես որ նրա խորագիրն է հուշում, ոչ թե ինքնուրույն ստեղծագործություն, այլ Օգոստոս կայսեր (թ. ա. 27-թ. հ. 14 թթ.) ժամանակների հռոմեական պատմագիր Պոմպեոս Տրոգոսի՝ մեզ չհասած «*Historiae Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs*» աշխատության համառոտագրությունն է [42, 358-371]: Այդ ժանրը համառոտագրողի առջև մի հիմնական պահանջ էր դնում՝ հավատարիմ մնալ բնագրին: Հետևաբար, հարց է ծագում, թե որքանով է մեր հեղինակը հավատարիմ մնացել այդ կանոնին: Դրա պարզելը բավականին դյուրին է, քանի որ մեզ է հասել Պ. Տրոգոսի երկի մոտ 300 թ. կազմված «Պրոլոգները» [20, 306-324], որոնք պարունակում են Պ. Տրոգոսի աշխատության գրքերի (գլուխների) բովանդակությունների հանգամանակից նկարագրությունները: Հակառակ սպասվածին՝ XLI գրքի «Պրոլոգում» «Սկյութիայից վտարվածների» գաղթի մասին ոչ մի խոսք չկա [20, 323]: Դրանից հետևում է, որ Պ. Տրոգոսի երկի բնագրում նույնպես այդ մասին ոչինչ չի եղել, և Հուստինուսն իր «*Epitoma*»-ի վերննշյալ մասում պարզապես ազատություն է տվել իր

երևակայությանը՝ Պ. Տրոգուսի պատումին հավելելով Պարթևստանում դահերի հաստատման մասին իրեն հայտնի կամ մտացածին տվյալները [41, 136-137]: Սակայն մյուս կողմից՝ «Սկյութիայից վտարվածների» վերաբնակման մասին հեղինակի հաղորդումը ժամանակի, հանգամանքների և աշխարհագրության առումներով բավականին ներդաշնակում է Ստրաբոնի տվյալներին, որպեսզի նրան վերաբերվենք իբրև սխալի կամ կեղծ երևակայության արգասիքի: Միանշանակ է, որ այդ ավանդությունը, որտեղ Պարթևստանի նվաճման դափնիները ապարների ցեղի փոխարեն վերագրված է քսանթիներիին և պիստուրներին, չէր կարող Ապոլլոդորոսի «Պարթիկայից» բխել: Միևնույն ժամանակ, քիչ հավանական է, որ նման ավանդություն կարող էր ձևավորվել Արշակունիների օրոք կամ էլ նրանց թագավորության անկումից հետո՝ իրենց ազդեցությունն ու դիրքը պահպանած պարթևական պահլավների միջավայրում: Փոխարենը, Պարթևական պետության ստեղծման մասին Հուստինոսի հաղորդումների քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այդ ավանդության հեղինակը նույն ինքը՝ Հուստինոսն է: Անտեղյակ լինելով դահերի միության եռացեղ կառուցվածքին և Օխի հովտում ապարների ցեղի առանձին բնակության փաստին՝ նա դահերի հանրությանը պատկերացրել է բացառապես ի դեմս Սողո-Սկյութիայից «վտարվածների»: Ուստի, միանգամայն բնական է, որ նա Պարթևստանի նվաճումը վերագրել է վերջիններին և Արշակին էլ, որի համբավը որպես Պարթևական պետության հիմնադրի, աներեր էր, համարել է նրանց առաջնորդը:

5. Սողոական դահերի գաղթի ժամանակը

Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սողոական դահերի միգրացիան: Այդ հարցի պատասխանը կարելի է գտնել Մելևկյան ու բակտրիական արքաների հետ Արշակ I-ի հարաբերությունների համատեքստում Ստրաբոնի և Հուստինոսի մի քանի ակնարկների կարևորման միջոցով: Այսպես, Ստրաբոնը Պարթևստանի Ք. ա. 238 թ. նվաճումից հետո Արշակ I-ի դրությունը նկարագրում է «սկզբում նա թույլ էր՝ մշտապես պատերազմելով նրանց դեմ, որոնց հողերը գավթել էին...» արտահայտությամբ [40, XI. 9.2]: Մեկ այլ տեղ նա վկայում է, որ Մելևկոս II-ի (Ք. ա. 246-225 թթ.) դեմ պատերազմում Ք. ա. մոտ. 230 թ. պարտվելուց [50, 33, 192-197: Հմմտ. 12, 13; 22, 33-43; 53, 344] և նվաճված տարածքները կորցնելուց հետո Արշակ I-ը ստիպված ապաստանել է ապասիակների ցեղի մոտ [40, XI. 8.8]: Այդ երկու ակնարկից հասկացվում է, որ Արշակի թուլության և պարտության պատճառը եղել է նրա իշխանության էթնոքաղաքական հենքի բացառապես ապարների ցեղից բաղկացած լինելը: Իսկ վերջինիս մարդկային և ռազմական ներուժը բավարար չէր Պարթևստանին տիրելու և հարևան հելլենիստական երկրների թշնամանքին դիմակայելու համար:

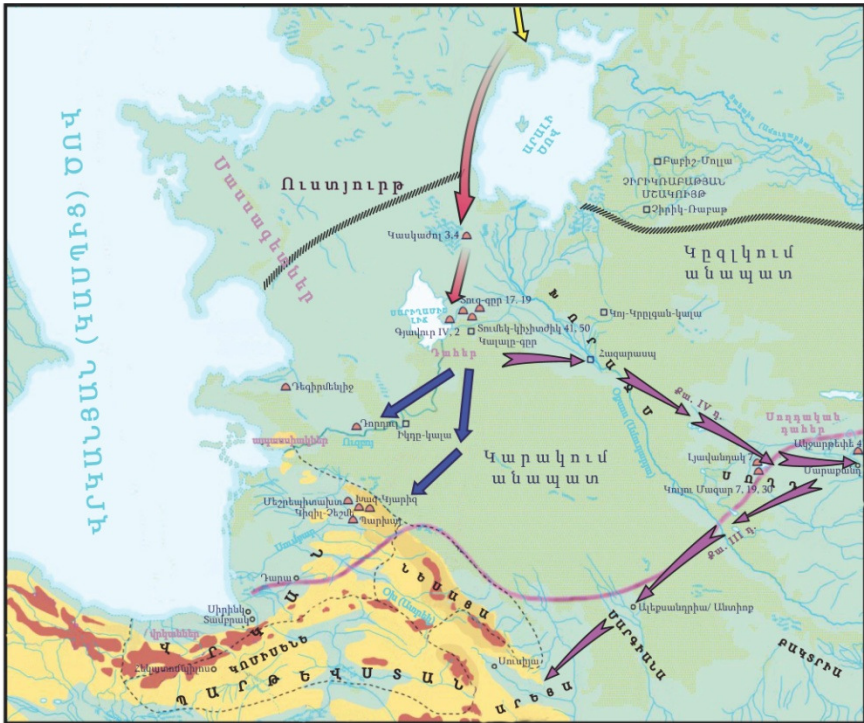
Մելևկոս II-ի հետ մոտ. Ք. ա. 230 թ. կնքած հաշտությամբ Արշակ I-ը

ճանաչեց նրա տիրապետությունն ու պարտավորվեց զինվորներ մատակարարել սելևկյան բանակին: Փոխարենը Արշակին թույլատրվեց մնալ Ատրեկի ու Սումբարի հովտում: Այդուհետ, մինչև Ք. ա. 217 թ. Ռափնեի ճակատամարտում Անտիոքոս III-ի պարտությունը, Արշակ I-ը պահպանեց հաշտության պայմանները: Անշուշտ, Արշակն այս ընթացքում հասկացել է իր ձախողման հիմնապատճառը և մտորել է իրավիճակը շտկելու ուղիների մասին: Արշակ I-ի իշխանության հենարանը տեղական բնակչության հաշվին ընդլայնելը գործնականում բացառվում էր, քանի որ նա Պարթևստանի հելլենիստական ու տեղական նստակյաց բնակչությանն ասելի էր դարձել՝ նախընթաց հարձակումների ու կարճատև տիրապետության ընթացքում իրականացրած հողազրկման և ունեզրկման պատճառով: Նման պայմաններում Արշակ I-ին իր դրությունը բարելավելու մի միջոց էր մնում՝ ազգակից ցեղերին Պարթևստանի նվաճման գործին ներգրավելը [Հմմտ. 29, 74-75; 41, 89]: Արշակ I-ի քաղաքական կացության քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սողոթական դահերի միգրացիան դեպի Պարթևստանի և Արեշայի միջև ընկած կիսանապատներ սկսվել է հենց ապարնների առաջնորդի կանչով: Իհարկե, քսանթինների ու պիսսուրների գաղթի դեպքում անխուսափելիորեն պետք է գոյանար դահական միության և նրա միջցեղային հիերարխիայի (քսանթինների առաջնորդության) վերականգնման խնդիրը: Սակայն, Արշակ I-ի իրավաքաղաքական նոր (արքայական) կարգավիճակն ու Պարթևստանի նվաճման նրա նախաձեռնությունն այն գորեղ գործոններն էին, որոնց շնորհիվ Արշակը չի երկյուղել սողոթական դահերին օգնության կանչելու հարցում: Մյուս կողմից, սողոթական դահերի կացությունն էլ այնպիսին չէր, որ թույլ տար գաղթի հարցում նախապայմաններ առաջադրել: Բակտրիայի արքա Եվտիդեմոս I-ի հակաքոչվորական քաղաքականությունը և «հելլենական վրեժառության» մասին հիշողությունը սողոթական դահերին, ըստ էության, զրկում էին այլընտրանքից: Այս պարագայում նրանց միգրացիայի միակ խոչընդոտը դառնում էր Ք. ա. 230 թ. Սելևկոս II-ի հաղթանակից հետո Պարթևստանում վերականգնված սելևկյան վարչությունը [36, V. 43.6]: Ըստ երևույթին, Արշակին ու սողոթական դահերին հաջողվել է այդ արգելքը շրջանցել «աննկատ» գաղթի միջոցով: Իսկ երբ Ք. ա. 217 թ. Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Արշակ I-ը կրկին նվաճեց Պարթևստանը, սողոթական դահերի միգրացիայի վերոնշյալ խոչընդոտն իսպառ վերացավ:

Մասնագիտական գրականության մեջ, որպես կանոն, Արշակ I-ի կողմից Պարթևստանի կրկնակի նվաճման իրողությունն անտեսվել է: Շատ ուսումնասիրողներ, հենվելով Հուստինուսի տվյալների վրա [20, XLI. 4.9-10], համարում են, որ Արշակ I-ը Ք. ա. 230 թ. հաղթանակ է տարել Սելևկոս II-ի դեմ պատերազմում և իր ձեռքում պահել Պարթևստանը: Սակայն այս պարագայում անտեսվում է ոչ միայն Ք. ա. 222 թ. Պարթևստանում սելևկյան վարչության առկայության մասին Պոլիբիոսի վկայությունը [36, V. 43.6], այլև Ստրաբոնի

հաղորդումն այն մասին, որ Արշակը Պարթևստանին տիրել է Բակտրիայում Եվտիդեմոս I-ի իշխանության գալուց (Ք. ա. 225 թ.) հետո [40, XI. 9.2]: Դրանից ինքնին պարզ է դառնում, որ Մելիկոս II-ի կառավարման սկզբներին Արշակի ներխուժումը Պարթևստան [40, XI. 9.2] չի կարող նույնանալ Մելիկյան այդ արքայից հետո կատարված երկրորդ ներխուժման հետ, առավել ևս, որ Ստրաբոնը առաջինի ժամանակակից բակտրական արքային համարում է Դիոդոտոս I-ին, իսկ երկրորդի ժամանակակցին՝ Եվտիդեմոս I-ին:

Քսանթիների ու պիսսուրների տեղափոխվելը Պարթևստանի սահմանակից շրջան եռապատկեց Արշակ I-ի էթնոքաղաքական հենքն ու նրա ռազմական ներուժը: Արդյունքում, Արշակ I-ը կարճ ժամանակում նվաճեց նաև Հիրկանիան: Անտիկ հեղինակները հստակ արձանագրել են տարածաշրջանի ուժերի հարաբերության մեջ կատարված այդ կտրուկ փոփոխությունը: Ստրաբոնն Արշակ I-ի ձախողումների մասին ակնարկից հետո նշում է, թե «Ավելի ուշ նրանք (Արշակն ու նրա հետևորդները - Ս. Մ) այնքան զորեղացան, որ շնորհիվ պատերազմական հաջող գործողությունների, մշտապես գավթում էին հարևան տարածքները» [40, XI. 9.2]: Արշակի կողմից «մեծ զորքի ստեղծումը» փաստում է նաև Հուստինուսը, որը, շփոթելով իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապը, ոչ թե Հիրկանիայի նվաճումն է պայմանավորում «մեծ զորքի ստեղծմամբ», այլ «երկու թագավորությունների տիրանալն» է համարում «մեծ զորքի ստեղծման» պայման [20, XLI. 4.8]: Սակայն Հուստինուսի այդ մեկնաբանությունը պետք է գնահատել որպես Արշակ I-ի նվաճողական քաղաքականության ինքնատիպ հոետորական ընդհանրացում: Ավելի վաղ՝ նա «Սկյութիայից վտարվածների» զբաղեցրած նոր տարածքի հարևան երկրներն արևմուտքից արևելք թվարկելու պարագայում Պարթևստանի փոխարեն Հիրկանիայի և Արեյայի միջև դահերին հիշատակելով [20, XLI. 1.10], անուղակիորեն փաստել էր, որ «վտարանդիներն» իրենց նոր բնակության շրջան են հասել դահերի մեկ այլ խմբի կողմից Պարթևստանը նվաճելուց հետո: Հայդմ, Հիրկանիայի նվաճումը պետք է համարել Արշակ I-ին քսանթիների ու պիսսուրների զորակցության առաջին արդյունքը: Ամեն դեպքում, Անտիոքոս III-ի Ք. ա. 209 թ. Արևելյան արշավանքի ժամանակ սողողական դահերի վերաբնակեցումը նոր երկրամասում արդեն ավարտված էր: Մելիկյան այդ արքան թեպետ կարողացավ հպատակեցնել Արշակ II-ին, ստիպված էր համակերպվել նոր էթնոդեմոգրաֆիական իրողության հետ: Սյուս կողմից Զերավշանի հովտի դամբարանադաշտերում Ք. ա. II-Ք. հ. I դ.դ. թվագրվող դահական թաղումների առկայությունը վկայում է այն մասին, որ քսանթիների ու պիսսուրների ինչ-ինչ խմբեր մնացել են Սողդում և ժամանակի ընթացքում անցել նստակյաց կենսակերպի:

- ▬▬▬▬▬ Արեւմտեան տերութեան սահման Բա. VI-III դդ. սկզբներին
 - Սեւեական տերութեան սահման Բա. V դ. վերջ, IV դ. սկզբներին
 - Սեւեական տերութեան առանձին երկրամասեր
 - Քաղաքներ
 - Ամրոցներ
 - ▲ Դահերի դամբարանադաշտեր Բա. VI-III դդ.
 - ↔ Դահերի քոչը Բա. VI-V դդ. սկզբներին
 - ➔ Դահերի միգրացիան Բա. V դ. առաջին քարորդին
 - ➔ Ապարներէի միգրացիան Բա. III դ.
 - ➔ Քասարիներէի և պիստուրներէի միգրացիան Բա. IV-III դդ.
- Քարտեզի հեղինակ՝ Ա. Ս. Մելիքյան
 Համակարգչային վերամշակումը՝ հեղինակի

Նկար 1. Քարտեզ

Գրականություն

1. Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:
2. Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումը, Գյումրի, 2021:
3. Մելիքյան Ա., Արշակունիների պետության առաջացումը համաձայն Արրիանուսի «Պարթիկա» երկի առաջին գրքի սվյալների, Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, պր. Ա, 2, Երևան, 2021, էջ 203-226:
4. Appian's Roman Hitory, Vol. II, Translated by H. White, London, 1962.
5. Arrian, Anabasis Alexandri, with an English Translation by E. Iliff Robson, in Two Volumes, Vol. I, Books I-IV, London, Cambridge Mass, 1967.
6. Arrian, Anabasis Alexandri, with an English Translation by E. Iliff Robson, in Two Volumes, Vol. II, Books V-VII, London, Cambridge Mass, 1966.
7. Assar G., Geneology and Coinage of the Early Parthian Rulers, Part II: A Revised Stemma, Parthica 7, Pisa-Roma 2005, pp. 29-63.
8. Bivar A., The Political History of Iran Under Arsacids, In: Yarshater Ehsan (ed.), Cambridge History of Iran, Vol. 3.1, New York, 1983, pp. 21-99.
9. Bivar A., The History of Eastern Iran. In: Yarshater Ehsan (ed.), Cambridge History of Iran, Vol. 3.1, New York, 1983, pp. 181-231.
10. Curtius R., History of Alexander, Vol. I, Books 1-5, Vol. II, Books 6-10, Translated by J. C. Rolfe, Cambridge, MA: London.
11. Dąbrowa Ed., The Parthian Kingship. In: Concepts of Kingship in Antiquity: Proceedings of the European Science Foundation Exploratory Workshop Held in Padova, November 28th – December 1st, 2007, Edited by Giovanni B, Lanfranchi & Robert Rollinger, Padova, 2010, pp. 123-134.
12. Debevoise N., A Political History of Parthia, Chicago, Illinois, 1938.
13. Diodorus S., Library of History, Vol. III (Books 4.59-8), Translated by C. H. Oldfather, Harvard University Press, 1939.
14. Diodorus S., Library of History, Volume VIII, Books 16.66-17, Translated by C. Bradford Welles, Harvard University Press, 1963.
15. Diodorus S., Library of History, Volume IX: Books 18-19.65, Translated by Russel M. Geer, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1947.
16. Gregoratti L. The Arsacid Empire, in: King of the Seven Climes, A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE), Edited by Touraj Daryaee, Jordan Center for Persian Studies, 2017, pp. 125-153.
17. Harmatta J., Studies in the History and Language of the Sarmatians, Szeged, 1970.

18. Holt F., *Thundering Zeus: The Making of Hellenistic Bactria*. Berkeley, CA: University of California Press, 1999.
19. Isidoros, *Parthian Stations of Isidore of Carax*, Ed. W.H. Schoff, Philadelphia, 1914.
20. Ivstinvs M., *Ivniani Ivstini Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi*. Accedvnt Prologi in Pompeivm Trogum, Stvtgardie, 1985.
21. Kidd F., *Complex Connections: Figurative Art from Akchakhan-Kala and the Problematic Question of Relations Between Khoesm and Parthia*, *Topoi* 17, 2011, pp. 229-276.
22. Lerner J., *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau: The Foundations of Arsacid Parthia and Graeco-Bactria*, Stuttgart, 1999.
23. Lerner J., *Mithridates I and the Parthian Archer*. In: *Arsacids, Romans, and Local Elites*. Ed. by J. M. Schlude and B. B. Rubin, Oxford and Philadelphia, 2017, pp. 1-24.
24. Lurje P., *Personal Names in Sogdian Texts*. Wien, 2010.
25. Melikyan A., *The Hypothesis of the Arsacids' Descent from the Achaemenids: Myth or Reality?*, *Բանբեր Արևելագիտությունն ինստիտուտի*, ½ 2021, pp. 31-52.
26. Nikonorov V., *Apollodorus of Artemita and the Date of his Parthica Revisited*, *Electrum*, vol. 2, Kraków, 1998, pp. 107-122.
27. Olbrycht M., *Die Beziehungen der Steppennomaden Mittelasiens zu den hellenistischen Staaten (bis zum Ende des 3. Jahrhunderts vor Chr.)*. In: B. Funck (ed.), 1996, pp. 147-169.
28. Olbrycht M., *Parthia et ultiores gentes: die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen*. München, 1998.
29. Olbrycht M., *Parthia and Nomads of Central Asia. Elements of Steppe Origin in the Social and Military Development of Arsacid Iran*. *Militär und Staatlichkeit, Orientwissenschaftliche Hefte* 12., Halle, 2003, pp. 69-110.
30. Olbrycht M. *Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan*, *International Journal of Eurasian Studies*, Vol. II, Editors in Chief Yu Taishan and Li Jinxui, English Ed. Bruse Doar, 2015, pp. 117-125.
31. Olbrycht M., *The Aparnoi in the Arsacid History*, In: *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Материалы Международной конференции, 18-22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург*. Т. I. СПб, 2019, с. 161-165.
32. Olbrycht M., *Early Arsacid Parthia (ca. 250-165 b.c.)*. *At the Crossroads of Iranian, Hellenistic, and Central Asian History*. Leiden, Boston, 2021.

33. Overtoom N., *Reign of Arrows. The Rise of the Parthian Empire in the Hellenistic Middle East*, Oxford, 2020.
34. Pliny Natural History with an English Translation by H. Rackhem, in *Ten Volumes*, Vol. II, Libri III-VII, Cambridge Mass., London, 1961.
35. Photius, *Bibliotheca*, Ed. R. Henry, I, Paris, 1959.
36. Polybius, *The Histories with an English Translation by W.R. Paton*, in *Six Volumes*, Vol. III, Books V-VIII, Cambridge, London, 1979.
37. Polybius, *The Histories with an English Translation by W.R. Paton*, in *Six Volumes*, Vol. IV, Books IX-XV, London, New York, 1925.
38. Rapoport Y., *Chorasmia i, Archeology and Pre-Islamic History*, *Enciclopaedia Iranica*, Vol. V, Fasc. 5, 1991, pp. 511-516.
39. Schmitt R., *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden. Editio minor mit deutscher Übersetzung*, Wiesbaden, 2009.
40. Strabo, *The Geography of Strabo, with an English Translation by H.L. Jones*, Vol. V, Books X-XII, the Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London, 1928.
41. Strootman R., *The Coming of the Parthians: Crisis and Resilience in Seleukid Iran in the Reign of Seleukos II*, in: K. Erickson ed., *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War Within the Family*, Swansea: Classical Press of Wales, 2018, pp. 129-150.
42. Syme R., *The Date of Justin and the Discovery of Trogus*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 37, H. 3, 3rd Qtr., 1988, pp. 358-371.
43. Wolski J., *L'historicité d'Arsaces I*. *Historia* Bd. 8 (2), 1959, pp. 222-238.
44. Wolski J., *L'Empire des Arsacides*, *Acta Iranica* 32, Lovanii, 1993, pp. 56-57.
45. Wolski J., *Seleucid and Arsacid Studies. A Progress Report on Developments in Source Research*, Kraków, 2003.
46. Аристотель, *Политика*, См. Сочинения, том IV, Москва, 1983, с. 375-644
47. Балахванцев А., *Дахи Средней Азии в эпоху Александра Македонского: данные нарративной традиции, Восток. Афроазиатские общества: история и современность*. 2012. № 1, с. 29-36.
48. Балахванцев А., *Рождение Греко-Бактрии*, *Вестник НГУ, Серия: История, филология*, том 13, вып. 8, 2014, с. 22-27.
49. Балахванцев А., *Среднеазиатские дахи в IV–II вв. до н.э. (по данным археологии)*, *Российская археология* № 1, Москва, 2016, с. 11-24.
50. Балахванцев А., *Политическая история Ранней Парфии*, Москва, 2018.
51. Бежанова Л., *Древние авторы о Средней Азии: (VI в. до н. э.-III в. н. э.)*. *Хрестоматия*, Ташкент, 1940.
52. Вайнберг Б., *Изучение памятников Присарыкамышской дельты Амударьи в 70–80-х годах. Скотоводы и земледельцы Левобережного Хорезма*. Вып. 1 / Б.И. Вайнберг (ред.). Москва, 1991, с. 5-109.

53. Зеймаль Е., Греко-Бактрия. Парфия (III–II вв. до н.э.). См. История таджикского народа. Т. 1, Р.М. Масов (ред.), Душанбе, 1998, с. 338-346, 350, 357-358.
54. Итина М., Археологические памятники на древних торговых путях вдоль берегов Амударьи. Древности Южного Хорезма. ТХАЭ. Том XVI, Москва, 1991.
55. Кошеленко Г., Аристотель и Александр: (К вопросу о подлинности «Письма Аристотеля к Александру о политике по отношению к городам»), Вестник древней истории, - № 1 (127), 1974, с. 22-44.
56. Кошеленко Г., Гаиров В., «География» Страбона как источник по проблеме возникновения Парфянского и Греко-Бактрийского царств. См. Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире / О. Л. Габелко (ред.). Казань, 2009, с. 102-108.
57. Лившиц В., Три серебряные чаши из Исаковского могильника № 1, Вестник Древней истории № 2, Москва, 2002, с. 43-55.
58. Обельченко О., Кую-Мазарский могильник. Труды Института истории и археологии АН УзССР, Вып. 8, Ташкент, 1956, с. 205-227.
59. Обельченко О., Лявандакский могильник. История материальной культуры Узбекистана, Вып. 2, Ташкент, 1961, с. 97-176.
60. Обельченко О., Могильник Акджартепе. История материальной культуры Узбекистана, Вып. 3, Ташкент, 1962, с. 57-70.
61. Перевалов С., Из наблюдений за структурой «Парфики» Арриана: датировка и жанр произведения, Iranica: Иранские империи и греко-римский мир в VI в. до н. э. - VI в. н. э., Казань, 2017, с. 304-314.
62. Попов А., Греко-Бактрийское царство, С.-Петербург, 2008.
63. Пьянков И., Средняя Азия и Евразийская степь в древности, Санкт-Петербург, 2013.
64. Ставиский Б., Средняя Азия в Ахеменидскую эпоху. См. История таджикского народа. Т. 1 / Р.М. Масов (ред.), Душанбе, 1998. с. 250-273, 274-282.
65. Трудновская С., Ранние погребения югозападной курганной группы могильника Туз-гыр. Кочевники на границах Хорезма / М.А. Итина (ред.), Москва, 1979, с. 101–110.
66. Яблонский Л., Некрополи древнего Хорезма (археология и антропология могильников), Москва, 1999.

Согдийские дахи и формирование государства Аршакидов

Артур Меликян

Резюме

Ключевые слова: *апарны, ксантии, писсурь, Ахемениды, Парфия, Согдиана, Бактрия, Страбон, Юстин, Аршак I, Диодот I, Евтидем I*

В начале IV в. до н. э. дахские племена ксантиев и писсуров были вытеснены независимым Хорезмом из придельтовых степей Амударьи и получили от ахеменидского царя Артаксеркса II новую территорию для кочевья в Согдиане, в бассейне Зеравшана. В результате этого переселения трехплеменной, союз дахов практически раскололся на две части. Их традиционные связи и централизованная система управления были нарушены.

Согдийские дахи приспособились к сатрапской администрации Бактрии и до конца оставались верными династии Ахеменидов. Но после установления македонского владычества в Согдиане в 327 г. до н. э. их положение стало ухудшаться.

Политика жесткого контроля над кочевниками со стороны македонской администрации «Верхних сатрапий» превратила ранее нормальное и взаимовыгодное сосуществование кочевого и оседлого населения оазисов во враждебные отношения. Положение согдийских дахов особенно ухудшилось в период правления бактрийского царя Диодота I, а после прихода к власти Евтидема I (225 г. до н. э.) стало безысходным.

Важным толчком для их миграции к восточным берегам Амударьи стал призыв о помощи предводителя племени апарнов Аршаку I. После первой неудачной попытки завоевать Парфию, перед ним встала задача расширения своей социальной базы, что, по сути, он мог сделать только за счет переселения родственных дахских племен. Переселение согдийских дахов или, как их называет Юстиниан, «изгнанных из Скифии» в «Страну, расположенную напротив Ареи», началось постепенно и основная их часть обосновалась здесь после 217 г., когда Аршак I во второй раз завоевал Парфию.

После более чем столетнего раздела, две части дахского союза снова воссоединились, но уже в новых административно-политических реалиях, под царским управлением вождя апарнов Аршака I. Иммиграция ксантиев и писсуров резко увеличила военный потенциал Аршака I, благодаря чему он не только в короткий срок завоевал Гирканию, но и противостоял Греко-Бактрийскому царству. С другой стороны, участие в образовании государства Аршакидов и сохранение господства дахов над населением Парфии и Гиркании давало племенному совету ксантиев и писсуров право и возможность претендовать на высокое положение во вновь созданной общественно-политической системе государства.

Sogdian Dahai and the Formation of the Arsacid State

Artur Melikyan

Summary

Key words: *the Aparns, the Xanthi, the Pissurs, the Achaemenids, Parthia, Soghdiana, Bactria, Strabo, Arshak I, Diodotos I, Evtidemos I*

At the beginning of 4th century BC, the Dahai tribes of the Xanthi and Pissurs were ousted from the steppes of left bank of Amu Darya's delta by newly independent Khorezm. They received from the Achaemenid king Artaxerxes II a new migration area in Soghdiana, in the Zeravshan basin. As a result of this resettlement, the three-tribal union of Dahai practically split into two parts. Their traditional connections and centralized control system were broken. The Sogdian Dahai adapted to the satrapy administration of Bactria and remained loyal to the Achaemenid dynasty until the end. However, in 327 BC, after the establishment of Macedonian rule in Soghd, their condition began to deteriorate. The policy of tight control over the nomads by the Macedonian administration of the "Upper satrapies" changed the previously normal and mutually beneficial coexistence of the nomadic and settled population of the oases into hostile relations. The condition of the Sogdian Dahai especially deteriorated during the reign of the Bactrian king Diodotos I, and after the reign of Evtidemos I (225 BC) it became hopeless. An important impetus for their migration to the eastern shores of the Amu Darya was the call for help from King Arshak I, the leader of the Apars tribe. After the first unsuccessful attempt to conquer Parthia, the latter faced the task of expanding its social base, which, in fact, he could only do by resettling kindred Dahai tribes.

The resettlement of the Sogdian Dahai, or, as Justinian calls them, "the ones expelled from Scythia" to the "country opposite to Areia" began gradually, and most of them settled here after 217 BC, the period when Arshak I conquered Parthia for the second time. After more than a century of separation, the two parts of the Dahai Union reunited again, but in new administrative and political realities, under the royal rule of Arshak I, the leader of the Apars. The immigration of the Xanthi and the Pissurs sharply increased the military potential of Arshak I, due to which he not only conquered Hyrcania in a short time, but also opposed the Greco-Bactrian kingdom. On the other hand, participation in the Arsacid State formation and the Dahai's dominance preservation over the population of Parthia and Hyrcania, provided the tribal lider clans of Xanthi and the Pissurs with the right and opportunity to claim a high position in the newly created socio-political system of the Arsacid State.

Ներկայացվել է 15.04.2023 թ.

Գրախոսվել է 22.05.2023 թ.

Ընդունվել է տպագրության 25.05.2023 թ.